

T. XXVIII (2025) Z. 3 (79)
ISSN 1509-1074
10.24425/rhpp.2025.156195

**ROCZNIK
HISTORII PRASY POLSKIEJ**

A history of women's press
in Poland and France from
its beginnings until the end
of the 19th century:
A preliminary outline

**Rozwój prasy kobiecej
w Polsce i we Francji
w ujęciu historycznym
od jej powstania
do końca XIX wieku.
Rekonesans badawczy**

Instytut Mediów,
Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
ul. Uniwersytecka 17
PL 25-406 Kielce
e-mail: natalia.walkowiak@ujk.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-6716-4523>

**Natalia
WALKOWIAK**

KEY WORDS:

Women's press, history of the women's press in Poland
and France, Polish women's magazines in 19th century

SŁOWA KLUCZOWE:

prasa kobieca, rozwój prasy kobiecej, historia prasy
kobiecej, Polska, Francja, czasopismo dla kobiet

Streszczenie

Rozwój prasy kobiecej w Polsce i we Francji, z uwagi na doświadczenia historyczne i różne czynniki, przebiegał inaczej. Z drugiej strony, w obu krajach związany był ze zmieniającą się rolą kobiet w społeczeństwie, a pierwsze polskie tytuły prasy adresowane do żeńskiego odbiorcy przejęły wzorce i formuły sprawdzone we francuskich periodykach. W artykule podjęto próbę rekonesansu badawczego dotyczącego rozwoju prasy kobiecej w Polsce i we Francji od momentu powstania tej prasy w każdym z krajów do końca XIX w. Posługując się periodyzacją historycznoliteracką oraz metodą opisową, starano się prześledzić historię periodyków dedykowanych kobietom, przedstawić przykładowe tytuły oraz ukazać najważniejsze tendencje na ówczesnych rynkach.

Summary

Due to specific historical circumstances and a host of other factors the rise of the women's press in Poland was in many ways dissimilar from the trajectory of its French counterpart. At the same time, though, the emergence of women's press in both Poland and France was closely related to the changing role of women in society. Moreover, the earliest Polish women's magazines borrowed the models and formulas that had proved successful with the French female readers. This article attempts to trace the history of women's press from its emergence in either country until its great expansion in both in the latter 19th century. Drawing on the historical-literary periodization and applying the tools of description and analysis the article draws a timeline of developments in the Polish and French women's press segment, charts the major trends affecting that market, and presents some of the iconic women's magazines of the time.

Wprowadzenie

Rynek prasy kobiecej jest przedmiotem badań medioznawców w wielu krajach w Europie i na świecie. Jak zauważa Katarzyna Dormus, narodziny i rozwój tego segmentu prasowego wzbudzają żywe zainteresowanie badaczy zajmujących się zarówno historią prasy, jak i problematyką kobiecą¹. Komercyjne i ideologiczne znaczenie współczesnej prasy kobiecej w naturalny sposób skłania do zastanowienia się nad pochodzeniem tego segmentu prasowego². O historii prasy kobiecej w Polsce pisali m.in. Zofia Zaleska, Zofia Sokół, Jerzy Franke, Kamilla Łozowska-Marcinkowska i Ewa Maj³, skupiając się na omówieniu dziejów prasy kobiecej, prześledzeniu rozmiarów tego zjawiska⁴ i analizie programów najważniejszych tytułów⁵. We Francji⁶ badania dotyczące rozwoju prasy kobiecej wpisują się przede wszystkim w nurt badań feministycznych i były prowadzone przez m.in. Évelyn Sullerot, Anne-Marie Dardigna, Samra-Martine Bonvoisin i Vincenta Souliera⁷.

¹ K. Dormus, *U źródeł polskiej prasy kobiecej – pierwsze redaktorki, wydawczynie, dziennikarki (ok. 1820–1914)*, [w:] *Kobiety i mężczyźni (z) kolorowych czasopism*, red. A. Łysak, E. Zierkiewicz, Warszawa 2015, s. 8.

² C. Rimbault, *La presse féminine de langue française au xviiième siècle*, [w:] *Le journalism d'Ancien Regime*, red. J.-C. Bonnet, H. Duranton, P. Ferrand, Lyon 1982, s. 199.

³ Zob. Z. Zaleska, *Czasopisma kobiece w Polsce. (Materiały do historii czasopism). Rok 1818–1937*, Warszawa 1938; Z. Sokół, *Prasa kobieca w Polsce w latach 1945–1995*, Rzeszów 1998; J. Franke, *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918*, Warszawa 1999; K. Łozowska-Marcinkowska, *Sprawy niewieście. Problematyka czasopism kobiecych Drugiej Rzeczypospolitej*, Poznań 2010; E. Maj, *Dziennikarki prasy dla kobiet w Polsce 1918–1939: Portret zbiorowy na podstawie publicystycznego samoopisu*, Lublin 2020.

⁴ Z. Sokół, *Prasa kobieca w Polsce w latach...*, s. 7.

⁵ J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 7.

⁶ Jak podaje Katarzyna Gajlewicz-Korab „we Francji nie istnieje medioznawstwo w polskim rozumieniu nauk o mediach, są tam rozwinięte nauki o mediach w naukach komunikologicznych, a także w badaniach nad literaturą (do której zaliczane są niektóre elementy prasoznawstwa) oraz w socjologii mediów”. Zob. K. Gajlewicz-Korab, *Francuska prasa drukowana. Narodziny, rozwój, era cyfrowa*, Warszawa 2018, s. 157.

⁷ Zob. É. Sullerot, *La presse féminine*, Paryż 1963; A.-M. Dardigna, *La Presse «féminine», Fonction idéologique*, Paryż 1978; S.-M. Bonvoisin, M. Maignien, *La presse féminine*, Paryż 1986; V. Soulier, *Presse féminine la puissance frivole*, Paryż 2008.

W niniejszym artykule podjęto próbę przeprowadzenia rekonesansu badawczego dotyczącego rozwoju prasy kobiecej we Francji i w Polsce⁸. Wybór tych dwóch krajów nie jest przypadkowy, ponieważ różne doświadczenia historyczne sprawiły, że rozwój ten przebiegał w nich odmiennie. Z drugiej strony, powstanie zarówno francuskich, jak i polskich czasopism kobiecych związane było z ruchem emancypacji kobiet, a polskie pisma dla kobiet przejęły wzorce i formuły sprawdzone m.in. w prasie francuskiej⁹.

Na potrzeby artykułu przyjęto definicję prasy kobiecej zawartą w *Encyklopedii wiedzy o prasie*, według której jest to:

grupa czasopism, których profil jest kształtowany pod kątem potrzeb czytelniczych kobiet oraz ich aktualnego położenia społecznego. Oprócz [...] artykułów publicystycznych, reportaży, felietonów, utworów literackich, a w niektórych czasopismach także materiałów ogólnoinformacyjnych (politycznych i innych) na ich zawartość treściową składają się najczęściej działy lub rubryki poświęcone sprawom mody, gospodarstwa domowego, wychowania dzieci, problematyce rodzinnej itp.¹⁰

Wyodrębniono tytuły redagowane przez same kobiety, jak i te redagowane dla odbiorcy żeńskiego przez mężczyzn. Z uwagi na odmiennie okresy pojawiania się na rynku pierwszych tytułów kobiecych w omawianych krajach niemożliwe było ustalenie sztywnej cezurę czasowej. Dla każdego z okresów za datę początkową przyjęto datę ukazania się najstarszego pisma. Ze względu na ograniczenia objętościowe artykułu skupiono się na dziejach prasy w Polsce i we Francji do końca XIX wieku, co jednocześnie stanowi zamknięcie spójnej epoki historycznej w dziejach prasy kobiecej. Opracowanie stanowi próbę rozpoznania tematyki, zaprezentowania przykładowych tytułów w kolejnych etapach rozwoju prasy kobiecej w Polsce i we Francji na podstawie dostępnych publikacji i jest wstępem do badań nad polską i francuską prasą kobiecą w ujęciu porównawczym.

W badaniach posłużono się periodyzacją historycznoliteracką oraz metodą opisu. Prześledzenie historii prasy kobiecej od momentu jej powstania do końca XIX wieku, a w kolejnych etapach także w wieku XX i XXI ma przybliżyć problematykę i pozwolić na analizę tytułów adresowanych do żeńskiego odbiorcy w Polsce i we Francji.

⁸ Autorka używa określenia Polska, mając na myśli istniejące wtedy Królestwo Polskie, a w innych przypadkach także miasta niegdysiejszej lub współczesnej Rzeczypospolitej, np. Kraków, Poznań czy Lwów.

⁹ J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 8.

¹⁰ J. Maślanka, *Encyklopedia wiedzy o prasie*, Wrocław 1976, s. 172.

Etapy rozwoju prasy kobiecej w Polsce i we Francji od momentu powstania do końca XIX wieku

Początki prasy kobiecej na świecie sięgają pierwszej połowy XVIII wieku. Pierwszym pismem dla kobiet był niemiecki „Die Vernünftigen Tadlerinnen”, wydawany od 1725 roku przez Johanna Christopha Gottscheda. We Francji za pierwszy periodyk (znany dziś jedynie ze swego tytułu) uznaje się „Courier de la Nouveaute” z roku 1758. Panowanie Ludwika XV przyniosło, wkrótce potem, narodziny „Journal des Dames” zainicjowanego w 1759 roku przez Thorela de Campigneulles.

W Polsce na pierwszy tytuł prasy kobiecej należało czekać kolejnych kilkadziesiąt lat. Przyjmuje się, że początek polskiej prasy kobiecej to 1820 rok, kiedy to pojawiło się pismo dla kobiet „Wanda — Tygodnik Polski Płci Pięknej i Literaturze Poświęcony”¹¹. Jednak Zofia Sokół jako pierwszy periodyk kobiecy w Polsce wskazała „Miesięcznik Warszawski” wydawany przez Wiktora Heltmana i Ignacego Kołakowskiego w 1818 roku¹². Czasopismo rozdawano bezpłatnie wśród przyjaciół, głównie na Litwie, i miało stanowić „zabawę towarzyską”¹³. Powstające w Polsce pierwsze polskie czasopisma dla kobiet musiały zwalczać wpływ pism obcych, ale także z nich czerpały wzory (głównie z francuskich i niemieckich wydań)¹⁴. Należy podkreślić, że pierwsze tytuły adresowane do kobiet, niezależnie od kraju, w którym powstawały, wydawali mężczyźni. Na ich zawartość składała się głównie popularna literatura romansowa i dział mód, a tytuły te pełniły funkcję rozrywkową.

Na potrzeby niniejszej pracy dokonano podziału etapów rozwoju prasy kobiecej w Polsce i we Francji. We Francji wyodrębniono następujące ramy czasowe: lata 1758–1789, prasa tzw. L’Ancien Regime (przedrewolucyjna), lata 1789–1871 — pierwsze tytuły prasy feministycznej, lata 1871–1900 — początek rozwoju tytułów prasy popularnej (tabela 1).

Dla polskiej prasy kobiecej przyjęła również trzy etapy jej dziejów zamykające się w latach 1820–1905¹⁵. Pierwszy z nich to lata 1820–1830, czyli początek i szybki rozwój pism o charakterze — jak się wyraziła Sokół — mocno

¹¹ A. Frett, *Polska prasa kobieca z lat 1818–1914 w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2021, t. 15, z. 2, s. 203.

¹² Zob. Z. Sokół, *Prasa kobieca w Polsce...*, s. 30., a także S. D., Wa. M., *Czasopisma dla kobiet*, [w:] *Encyklopedia książki*, t. 1: eseje, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017, s. 428.

¹³ A. Frett, *Polska prasa kobieca z lat 1818–1914...*, s. 203.

¹⁴ Z. Sokół, *Z badań nad polską prasą kobiecą w latach 1818–1939*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1983, nr 3, s. 5.

¹⁵ Ze względu na różne wydarzenia historyczne, o których autorka wspomina w dalszej części artykułu, niemożliwe jest zakończenie sztywno na roku 1900.

Tabela 1

Etapy rozwoju prasy kobiecej we Francji w XVIII i XIX wieku

Okres	Dzieje prasy kobiecej
1758–1789	Pierwsze czasopisma na rynku, prasa kobieca przedrewolucyjna
1789–1871	Pierwsze postulaty polityczne i feministyczne, tytuły wydawane przez kobiety
1871–1900	Początek złotego wieku prasy francuskiej, rozwój kobiecej prasy popularnej

Źródło: opracowanie własne na podstawie S.-M. Bonvoisin, M. Maignien, *La presse...*, s. 7–14, C. Rimbault, *La presse féminine...*, s. 199–216.

literackim¹⁶, drugi to lata 1830– 1865, czyli czas pomiędzy powstaniem listopadowym, a styczniowym, oraz trzeci — obejmujący lata 1865–1905 ze szczególnym uwzględnieniem działalności czasopisma „Bluszczyz”¹⁷ (tabela 2).

Tabela 2

Etapy rozwoju prasy kobiecej w Polsce w XIX i na początku XX w.

Okres	Dzieje prasy kobiecej
1820–1830	Pierwsze czasopisma na rynku, rozwój pism literackich
1830–1865	Prasa międzypowstaniowa
1865–1905	Zmiany na rynku czasopism kobiecych, ze szczególnym uwzględnieniem działalności i roli czasopisma „Bluszczyz”

Źródło: opracowanie własne na podstawie J. Franke, *Polska prasa kobieca..., 1820–1918*, s. 8., Z. Sokół, *Z badań nad polską prasą kobiecą...*, s. 9–11.

Prasa kobieca we Francji – pierwsze czasopisma na rynku, prasa przedrewolucyjna

Początki prasy kobiecej we Francji związane były ze wzrastającą rolą kobiet w społeczeństwie. W drugiej połowie XVIII wieku, prawie sto lat po narodzinach prasy drukowanej, zaczęły się pojawiać na rynku pierwsze tytuły kierowane do żeńskiego odbiorcy¹⁸. Były to zarówno publikacje modowe (pisane przez mężczyzn z myślą o „płci pięknej”) i periodyki społeczno-literackie, jak i pisma opowiadające się za emancypacją kobiet (zaznaczające zróżnicowanie ról społecznych istniejące wówczas między kobietami i mężczyznami, redagowane zarówno przez mężczyzn,

¹⁶ Zob. Z. Sokół, *Z badań nad polską prasą kobiecą...*, s. 7.

¹⁷ Zob. J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 8, Z. Sokół, *Z badań nad polską prasą kobiecą...*, s. 9–11.

¹⁸ S.-M. Bonvoisin, M. Maignien, *La presse...*, s. 3.

jak i kobiety)¹⁹. Jak podkreślają Marion Brétéché i Claire Blandin, należy odróżnić prasę *ancien régime*’u od późniejszej prasy, ponieważ jej historiografie i specyfika są odmienne²⁰. Najstarszym tytułem adresowanym do kobiet był „Le Courrier de la Nouveaute” z 1758 roku²¹. Choć powstająca we Francji prasa kobieca to de facto prasa modowa²², pierwszy, znany z treści i przez wiele lat znaczący tytuł na rynku francuskim „Le Journal des Dames” stanowił wyjątek, jako przykład pisma początkowo wyłącznie literackiego.

„Le Journal des Dames” został założony w 1759 roku przez Charles’a Thorela de Campigneulles. Treść miesięcznika stanowiły utwory poetyckie i prozatorskie, fragmenty powieści, ogłoszenia o spektaklach, później także tematyka modowa. Redaktorami czasopisma byli zarówno mężczyźni, jak i kobiety, m.in.: Jean-Charles de Relongue de La Louptière (kwiecień – wrzesień 1761), Madame de Beaumer (październik 1761 – kwiecień 1763), Catherine Michelle de Maisonneuve (maj 1763 – maj 1764), baronowa Marie-Émilie de Princen (styczeń 1774 – kwiecień 1775), Louis-Sébastien Mercier (maj 1775 – grudzień 1776) czy Claude-Joseph Dorat (marzec 1777 – czerwiec 1778)²³.

Przed rewolucją działalność rozpoczęły także inne tytuły, np. „Bibliothèque des Femmes” (drukowany w 1759 r. przez anonimowanego wydawcę), „Courrier de la Mode” (redagowany od 1769 r. przez Josepha Boudier de Villemert) czy „Journal du Goût” (wydawany w latach 1768–1770)²⁴. W latach 80. XVIII w. pojawił się „Cabinet des Modes” (lata 1785–1793), który stał się modelowym przykładem ówczesnego magazynu modowego i uznawany jest za pierwszy magazyn mody na świecie. Ukazywał się jako dwutygodnik i był redagowany przez Jeana-Antoine’a Lebruna-Tossa. Każdy numer zawierał osiem stron i trzy plansze wypełnione modowymi kolorowymi ilustracjami. W czasopiśmie można było znaleźć teksty opisujące modę, a także wskazówki, kiedy modne jest noszenie określonego ubioru oraz na jakie okazje nadaje się dany rodzaj stroju²⁵. Jak zauważa Nelson Best, „Cabinet des

¹⁹ Tamże, s. 4.

²⁰ M. Brétéché, C. Blandin, *Femmes, genre et presse de l’Ancien Régime à nos jours*, [w:] *Histoire des femmes et du genre. De l’Antiquité à nos jours*, red. S. Chaperon, A. Grand-Clément, S. Mouysset, Paryż 2022, s. 275.

²¹ Tytuł znany dziś jedynie ze swojej nazwy. Zob. S.-M. Bonvoisin, M. Maignien, *La presse...*, s. 9.

²² Zob. E. Sullerot, *La presse féminine*, Paryż 1963; E. Sullerot, *Histoire de la presse féminine en France des origines à 1848*, Paryż 1966; J. Godechot, *l’Histoire générale de la presse Française*, Paryż 1970.

²³ L. Hatin, *Bibliographie historique et critique de la presse périodique française. Catalogue systématique et raisonné de tous les écrits périodiques de quelque valeur publiés ou ayant circulé en France depuis l’origine du journal jusqu’à nos jours*, Paryż 1866, s. 49–50; C. Rimbault, *La presse...*, s. 204–205.

²⁴ Tamże, s. 208–210.

²⁵ K. Nelson Best, *The History of Fashion Journalism*, Londyn 2017, s. 20–25.

Modes” był w równym stopniu odpowiedzialny za tworzenie kultury mody, jak i jej relacjonowanie²⁶. Zawierał także reklamy krawców i handlarzy modą, którzy już w tym czasie zaczęli wydawać broszury o swojej pracy, a także pełnił funkcję katalogu wysyłkowego²⁷.

Francuska prasa kobieca w latach 1789–1871

Wielka Rewolucja Francuska przyniosła także rewolucję na rynku periodyków — od maja 1789 do maja 1793 r. pojawiło się i zniknęło ponad tysiąc tytułów prasowych²⁸. Kobiety, walcząc o swoje prawa, korzystając ze swobód i braku cenzury, tworzyły własne periodyki (choć należy pamiętać, że czasopisma kobiece były wciąż tworzone także z inicjatywy mężczyzn i przez nich redagowane). Na rynku pojawiły się m.in. „Les Annales de l'Éducation et du Sexe” (1790) Madame Mouret, „Les Événements du Jour” (1791) czy „La Feuille du Soir” redagowany przez grupę kobiet²⁹. Pierwszy z tytułów miał dbać o edukację religijną, moralną i literacką młodych dziewcząt i jak zapowiadała sama Mouret, „jest to dzieło, które Autorka przedstawiła Zgromadzeniu Narodowemu i które będzie przekazywane sukcesywnie w częściach, ponieważ autorka została zaproszona przez niezliczoną liczbę obywateli do zorganizowania kursu i centrum edukacji seksualnej”³⁰. Warto jednak podkreślić, że periodyk ten, podobnie jak inne tytuły powstałe w czasie rewolucji, istniał przez krótki czas.

Zmiany historyczne końca wieku i początek następnego przyniosły także narodziny kolejnych, znaczących czasopism modowych. W XIX-wiecznej Francji ukazywały się, m.in. „Le Petit Courier de Femmes”, „Journal de Dames et de Modes”, „La Mode de Paris” czy „Le Petit Echo de la Mode”. Na szczególną uwagę zasługuje „Journal des Dames et des Modes”³¹, periodyk ukazujący się w latach 1797–1832 (wydano 3600 numerów). Jego wydawcą był Jean-Baptiste Sellègue, a od 1801 r. Pierre de la Mésangère. Ukazywał się co pięć dni wraz z planszami zawierającymi

²⁶ Tamże, s. 23.

²⁷ Tamże, s. 25.

²⁸ S.-M. Bonvoisin, M. Maignien, *La presse...*, s. 9.

²⁹ Tamże.

³⁰ P. Retat, *Forme et discours d'un journal révolutionnaire. Les Révolutions de Paris en 1789*, [w:] *Le journalism d'Ancien Regime*, red. J.-C. Bonnet, H. Duranton, P. Ferrand, Lyon 1982, s. 150–155.

³¹ Zob. R. Dobek, „*Journal des Dames et des Modes*”, czyli świat paryskiej damy po rewolucji, [w:] *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, pod red. P. Perkowskiego i T. Stegnera, Gdańsk 2009.

nowości modowe. Magazyn poświęcony był modzie damskiej i męskiej ze szczególnym uwzględnieniem dodatków, fryzur, a nawet higieny³². Zawierał także artykuły oparte na bieżących wydarzeniach, także politycznych, a nawet dotyczył problemów kobiet³³. Na treść czasopisma składały się także następujące działy: poetycki, muzyczny, prozatorski, teatralny, publicystyczny, rozrywkowy. Jak wspomniano powyżej, magazyn odegrał znaczącą rolę w kształtowaniu mody, ale także społeczeństwa jako takiego w ówczesnej Francji.

XIX w. to także czas pierwszych postulatów politycznych i feministycznych, które miały odzwierciedlenie w rynku czasopism kobiecych. Jednym z pierwszych czasopism feministycznych we Francji był „L’Athénée des Dames”, zainicjowany i redagowany przez „kilkanaście Francuzek pełnych energii, które zachęcają swoje czytelniczki do walki z dużą dozą nauki i moralności”³⁴. Twórczynie sprzeciwiały się fallokratycznym ideom ówczesnego społeczeństwa, a magazyn miał otwierać przed kobietami nowe perspektywy³⁵. Tytuł nie przetrwał jednak długo, był wydawany w latach 1808–1809. W 1830 roku powstało kolejne feministyczne czasopismo „La Femme libre” (późniejsze tytuły tego samego pisma to „Femme de l’Avenir” i „Femme Nouvelle”), założone przez „kobiety pracujące” Marie-Reine Guindorfet i Jeanne Veret³⁶, pisane i wydawane jedynie przez kobiety do 1834 r. Periodyk manifestował bunt wobec męskiej władzy i proklamował prawo kobiet do przyjemności. Dzięki jego działalności zaczął istnieć francuski ruch dziennikarski kobiet, nastąpił także rozkwit czasopism pisanych przez kobiety i adresowanych do kobiet³⁷ (np. „La Gazette des Femmes”, „La Voix des Femmes”, „Les Droits des Femmes”)³⁸. To właśnie z tych powodów magazyn został nazwany przez Michelle Zancarini-Fournel pionierem prasy feministycznej³⁹.

³² P. Retat, *Forme et discours d’un journal révolutionnaire...*, s. 150–155.

³³ E. Sullerot, *Histoire de la presse féminine...*, s. 8.

³⁴ S.-M. Bonvoisin, M. Maignien, *La presse...*, s. 11.

³⁵ H. Auclert, *Le Vote des femmes*, Paryż 1908, s. 90.

³⁶ S.-M. Bonvoisin, M. Maignien, *La presse...*, s. 11.

³⁷ Zob. S. McIlvanney, *Figurations of the Feminine in the Early French Women’s Press, 1758–1848*, Liverpool 2019.

³⁸ S.-M. Bonvoisin, M. Maignien, *La presse...*, s. 11.

³⁹ M. Zancarini-Fournel, *Les luttes et les rêves: une histoire populaire de la France de 1685 à nos jours*, Paryż 2016.

Lata 1871–1900 — początek popularnej prasy kobiecej

Koniec wieku, instytucja laickiej, bezpłatnej i obowiązkowej szkoły, nabycie przez kobiety nowych praw (do rozwodów, czy edukacji), demokratyzacja życia politycznego, a także wprowadzenie w 1881 r. ustawy o prawie prasowym — to m.in. te czynniki, które przyczyniły się do dalszych zmian obyczajów i mentalności społeczeństwa⁴⁰, a co za tym idzie — do zmian na rynku prasy, także kobiecej. Początek „złotej ery” prasy francuskiej znalazł odzwierciedlenie m.in. we wzroście nakładu dzienników i rozwoju znacznej liczby czasopism⁴¹. Lata 80. XIX wieku dają przestrzeń do pojawienia się nowej, popularnej prasy kobiecej. Jest to czas narodzin kilkunastu pism adresowanych do żeńskiego odbiorcy, takich jak „Le Petit Echo de la mode”, „La Mode de Paris”, „L’Illustrateur des Dames”, „Le Journal des Soirees des Familles Reunees”, czy „La Mode pour Tous”⁴². „Le Petit Echo de la mode” był tygodnikiem dla kobiet założonym w 1879 roku przez Charles’a de Penanster. Redaktorką naczelną została jego żona Claire de Penanster⁴³. Magazyn określał się jako praktyczna gazeta rodzinna, skierowana głównie do kobiet, z linią redakcyjną nawiązującą do katolicyzmu społecznego⁴⁴. Już w 1900 roku osiągnął nakład 300 000 egzemplarzy. Pojawiły się także tytuły, takie jak „La Citoyenne”, założony przez Hubertine’a Auclera w 1881 r., potwierdzający, że kobiety coraz mocniej zaznaczały obecność w polityce⁴⁵. Periodyk afirmował równouprawnienie kobiet, polepszenie warunków ich pracy i dostęp do stanowisk publicznych. W tym samym roku Maria Martin założyła „Le Journal des femmes”, a w 1897 r. aktorka i dziennikarka Marguerite Durand otworzyła kolejną feministyczną gazetę „La Fronde”⁴⁶.

Wspomniane tytuły, zarówno prasy popularnej, jak i feministycznej, które rozpoczęły działalność na rynku francuskim po roku 1870, przetrwały kilkanaście, a nawet kilkadziesiąt lat. Czasopisma te w dalszej perspektywie będą przedmiotem badań autorki nad historycznym rozwojem prasy kobiecej we Francji.

⁴⁰ S.-M. Bonvoisin, M. Maignien, *La presse...*, s. 8.

⁴¹ Tamże, s. 15.

⁴² Tamże, s. 16.

⁴³ V. Soulier, *Presse féminine la puissance frivole*, Paryż 2008, s. 132–133.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ S.-M. Bonvoisin, M. Maignien, *La presse...*, s. 16.

⁴⁶ V. Soulier, *Presse féminine...*, s. 140.

Prasa kobieca w Polsce w latach 1820–1830

Pierwsze czasopisma dla kobiet na ziemiach polskich pojawiły się w latach 20. XIX w., a zatem kilkadziesiąt lat później niż we Francji. Powstały m.in. w związku z większym zainteresowaniem kwestią kobiecą, rozwojem szkolnictwa żeńskiego, szerokim rezonansem pism Klementyny Hoffmanowej⁴⁷ oraz zmianami społecznymi (np. obowiązkiem nauki dziewcząt w Królestwie Polskim czy wzrostem liczby szkół i pensji dla dziewcząt)⁴⁸. Pierwsze lata od pojawienia się pism kobiecych „w zależności od celu i przeznaczenia czytelniczego, a także sposobu redagowania, ujęcia tematyki i treści można jednak nazwać okresem pism płci pięknej poświęconych”⁴⁹. Badacze zgadzają się, że mowa jest głównie o pismach kobiecych bardziej z deklaracji niż doboru materiałów czy selekcji tekstów pod kątem odbiorczyń⁵⁰, ponieważ w periodykach z tego okresu brakowało wiadomości ogólnych lub z życia codziennego kobiet (lub dotyczących ich problemów)⁵¹.

Umowną datą wyznaczającą początek prasy dla kobiet w Królestwie Polskim jest 1.07.1820 r.⁵² Wtedy to istniejący od 1818 r. „Tygodnik Polski” został przekształcony w tygodnik „Wanda: tygodnik polski płci pięknej i literaturze poświęcony”, pismo literackie wydawane przez Brunona Kicińskiego. W „Wandzie” znajdował się rozbudowany blok poetycki (gdzie publikowano głównie rodzimych autorów, m.in. J. Ursyna Niemcewicza, F. Zabłockiego, A. Mickiewicza czy wydawcę B. Kicińskiego) i blok prozatorski (przekłady utworów, często anonimowe, rzadko przedruki m.in. utworów francuskich, np. Moliera czy Racine’a)⁵³. Oprócz tradycyjnych form literackich w „Wandzie” publikowano informacje o nowościach wydawniczych, nowinki teatralne, a także plotki warszawskie⁵⁴. Tygodnik wydawano do 1822 r.

W ciągu kolejnych lat ukazały się także takie czasopisma, jak: „Bronisława” (1822–1823) pod redakcją Wandy Maleckiej, „Warszawianin. Tygodnik Mód”

⁴⁷ Zob. Z. Ciechanowska, *Hoffmanowa z Tańskich Klementyna (1798–1845)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław 1961, t. IX, s. 573–576.

⁴⁸ J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 13–15.

⁴⁹ Z. Sokół, *Z badań nad polską prasą kobiecą...*, s. 9.

⁵⁰ Zob. J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 7.

⁵¹ K. Wodniak, *O czym nie przeczytamy w prasie kobiecej i z czego to wynika?: krótki przegląd tematów „zakazanych” i „niewygodnych”*, [w:] *Nie po myśli władzy: studia nad cenzurą i zakresem wolności słowa na ziemiach polskich od wieku XIX do czasów współczesnych*, red. D. Degen, M. Żynda, Toruń 2012, s. 65–79.

⁵² J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 16.

⁵³ Tamże, s. 16–19.

⁵⁴ B. Sroczyńska, *Działalność publicystyczna i literacka pierwszej polskiej kobiety redaktorki, Wandy Maleckiej (1800–1860)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1986, XXIV (4), s. 6.

(1822–1823) pod redakcją Xawerego Godebskiego, „Kurier dla Płci Pięknej” Hilarego Zaleskiego, „Pamiętnik dla Płci Pięknej” (1823) pod redakcją Leona Zienkowicza, „Dziennik Damski” (1830), redaktor nieznany, „Kurier Krakowski Płci Pięknej i Literaturze Poświęcony” (1827) oraz „Wanda — Tygodnik Mód i Nowości” (1829–1830), oba tytuły pod redakcją Konstantego Majeranowskiego⁵⁵. Spośród wyżej wymienionych autorka postanowiła się skupić na piśmie „Bronisława” z uwagi na jej redaktorkę. Wanda Malecka była pierwszą i w tym czasie jedyną kobietą w Polsce redagująca i wydająca pismo dla kobiet, a zatem — jak twierdzi Franke — jej udział w narodzinach prasy kobiecej zasługuje na szczególną uwagę⁵⁶. Ponadto „Bronisława” uchodziła wtedy także za jedyne czasopismem mającym na celu edukację czytelniczek⁵⁷. W publikacji Bogumiły Sroczyńskiej można znaleźć prospekt Maleckiej, prezentujący zaplanowaną strukturę „Bronisławy”, w którym znalazły się takie działy, jak literatura i poezja, historia, podróże, biografia, wiadomości naukowe, muzyka i dział mody⁵⁸.

Należy zaznaczyć, że zaplanowana przez Malecką struktura pisma nie zawsze miała odzwierciedlenie w rzeczywistości, gdyż tylko dział poezji pojawił się we wszystkich czterech numerach, za to pozostałe działy: wiadomości naukowe, historia i biografia w trzech, moda i podróże — tylko w dwóch numerach, a dział muzyka — w żadnym. Ponadto zawartość działów często była inna, niż deklarowano w prospekcie⁵⁹. Choć czasopismo istniało tylko rok, wydane numery i plany Maleckiej dotyczące edukacji odbiorczyń pozwalają uznawać „Bronisławę” za pismo wartościowe w tamtych czasach⁶⁰.

Jerzy Franke wskazuje na podział prasy kobiecej wydawanej przed powstaniem listopadowym na dwa modele:

- model Kicińskiego (tj. pisma literackie z przewagą treści rozrywkowych) — reprezentowany przez większość istniejących ówczesnie czasopism;
- model Maleckiej (tj. pisma dydaktyczne z przewagą teksów nieliterackich)⁶¹.

Mimo wprowadzenia przez Malecką do jej czasopism wątków dotyczących innych aspektów życia pisma tego okresu „płci pięknej poświęcone” pozostawały periodykami literackimi⁶². Zofia Zaleska zauważyła, że „najpierw drobne opowiadania, myśli i przypowieści, poezje, krytyki literackie i teatralne, powieści tłumaczone

⁵⁵ Zob. J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 20–32, A. Frett, *Polska prasa kobieca z lat 1818–1914...*, s. 202.

⁵⁶ J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 21.

⁵⁷ A. Frett, *Polska prasa kobieca z lat 1818–1914...*, s. 6.

⁵⁸ B. Sroczyńska, *Działalność publicystyczna i literacka...*, s. 12–13.

⁵⁹ Tamże, s. 14.

⁶⁰ Tamże, s. 16.

⁶¹ J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 43.

⁶² Zob. J. Franke, *Polska prasa kobieca...*; Z. Zaleska, *Czasopisma kobiece w Polsce...*; Z. Sokół, *Prasa kobieca w Polsce...*

zapełniały całkowicie te pierwsze pisma, wskazując, jakie zainteresowania uważano za właściwe dla kobiet”⁶³. Tytuły dedykowane kobietom miały charakter ludyczny i służyły zapewnieniu im rozrywki salonowej⁶⁴.

Prasa kobieca międzypowstaniowa

Po wybuchu powstania listopadowego pisma dla kobiet przestały być wydawane na kilka lat, a ich miejsce zajęły „Noworoczniki”, w których znajdowały się krótkie opowiadania, fragmenty powieści i wiersze⁶⁵. Dopiero ok. 1835 r. zaczęły pojawiać się na nowo wraz z kobietami redaktorkami i wydawczyniami (w okresie międzypowstaniowym były ich cztery: Joanna Widulińska, Julia Goczałkowska, Paulina Kolbe i Aleksandra Petrowowa), choć należy pamiętać, że wydawane pisma wciąż nazywano bardziej tytułami „dla kobiet” niż kobiecymi, tj. zawierały treści, którymi według twórców powinny interesować się kobiety w tamtych czasach, często wciąż nie dotykając ich realnych problemów i zainteresowań⁶⁶. Pojawiły się m.in. takie tytuły, jak „Magazyn Mód, czyli Dziennik Przyjemnych Wiadomości” wydawany przez Jana Glücksberga pod redakcją Joanny Widulińskiej, „Dziennik Domowy” który powstał z inicjatywy Napoleona Kamińskiego, Karola Libelta oraz Jędrzeja Moraczewskiego, „Dziennik Mód Paryskich”, który powstał jako pierwsze pismo kobiece we Lwowie, założony przez Tomasza Kulczyckiego, czy „Magazyn Mód i Nowości Dotyczących Gospodarstwa Domowego”, wydawany przez Jana Gregorowicza od 1860 r.

Przedostatni z tytułów ukazywał się w latach 1840–1849. Z jednej strony pismo adresowano do krawców i miało służyć jako przewodnik po nowościach w zakresie mody, z drugiej miało trafiać do odbiorczyń zainteresowanych modą, ale jednocześnie pełnić funkcje oświatowo-społeczne⁶⁷. Treść pisma stanowiły felietony o modzie, sznity modowe, a także teksty literackie: proza i poezja, a w ostatnim roku jego istnienia (po wybuchu Wiosny Ludów) także polityczne⁶⁸. Znalazły się w nim nawet artykuły, które polemizowały z tradycyjnym obrazem kobiety w społeczeństwie i które kobiety przedstawiały jako równe mężczyznom⁶⁹.

Na uwagę spośród wyżej wspomnianych zasługuje także „Dziennik Domowy”, ukazujący się w Poznaniu między 1840 a 1847 r. Zwiastował on pojawienie się

⁶³ Z. Zaleska, *Czasopisma kobiece w Polsce...*, s. 232.

⁶⁴ Z. Sokół, *Prasa kobieca w Polsce...*, s. 32.

⁶⁵ A. Frett, *Polska prasa kobieca z lat 1818–1914...*, s. 205.

⁶⁶ Zob. Z. Sokół, *Z badań nad polską prasą kobiecą...*, s. 6–10.

⁶⁷ J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 62.

⁶⁸ K. Poklewska, *Dziennik Mód Paryskich*, [w]: *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowska, Wrocław 2002, s. 209.

⁶⁹ J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 65.

nowego rodzaju pism — periodyków domowych, skierowanych nie tyle do kobiet, co do całych rodzin⁷⁰. To właśnie w tym czasie obok pism literackich pojawiły się pisma rodzinne, a także działy, które zawierały porady praktyczne, takie jak gotowanie, pieczenie czy przetwórstwo domowe⁷¹. „Dziennik Domowy” zawierał różne teksty publicystyczne, w tym artykuły wspomnianej już Klementyny Hoffmanowej, a jego wydźwięk był zdecydowanie antyemancypacyjny — podkreślano w nim tradycyjną rolę kobiety w życiu społecznym jako żony i matki⁷².

Ważną rolę odegrał „Magazyn Mód i Nowości Dotyczących Gospodarstwa Domowego”, pierwszy periodyk oferujący odbiorczyniom artykuły z różnych dziedzin (nie tylko teksty literackie czy wykroje modnych strojów, ale także artykuły popularnonaukowe, korespondencje zagraniczne, felietony, kronikę wydarzeń i porady dotyczące gospodarstwa domowego oraz z zakresu wychowania dzieci)⁷³. Jest to, według Franke, koniec epoki prasy kobiecej jedynie z nazwy, a początek uniwersalnych czasopism kobiecych⁷⁴.

Lata 1865–1905 — początek działalności i rola czasopisma „Bluszcz”

W 1865 r. Michał Glücksberg wydał pierwszy numer konkurencyjnego dla „Magazynu Mód...” ilustrowanego periodyku „Bluszcz”. Według przedstawionego przez wydawcę prospektu pismo miało zawierać m.in.:

- fragmenty powieści, sztuki dramatyczne, biografie, wiersze;
- artykuły dotyczące moralnego wychowania;
- dział rozrywkowy z rebusami, zadaniami to wykonania;
- opisy i rysunki ubiorów;
- porady dla gospodyń⁷⁵.

„Bluszcz” był najdłużej ukazującym się pismem kobiecym w ówczesnej Polsce (wydawano go z przerwami do 1939 r., potem także i w XXI w.), ale dla tematu niniejszego artykułu najważniejsze są początki jego działalności. Jak podkreśla Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „Bluszcz” w pierwszych kilkunastu latach swojego istnienia:

stawiał sobie za cel rozbudzanie i podtrzymywanie świadomości narodowej, podnoszenie poziomu kulturalnego, intelektualnego i świadomości obywatelskiej kobiet, wychowanie

⁷⁰ Tamże, s. 51.

⁷¹ Z. Sokół, *Z badań nad polską prasą kobiecą...*, s. 10.

⁷² A. Frett, *Polska prasa kobieca z lat 1818–1914...*, s. 207.

⁷³ Tamże, s. 208.

⁷⁴ Zob. J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 79.

⁷⁵ Tamże, s. 92.

młodego pokolenia w tradycji chrześcijańskiej. Był ośrodkiem kulturalnym, wreszcie głosem kobiet z różnych dzielnic państwa polskiego⁷⁶.

Z kolei Anna Frett zauważa, że „Bluszczyk” oferował uniwersalne i bogate treści, a dzięki współpracy z wieloma uznanymi pisarzami — również publicystykę na wysokim poziomie⁷⁷. Pismo tworzyli: Maria Ilnicka (jego pierwsza, długoletnia redaktorka), Stanisław Krzemiński i Lucyna Ćwierczakiewiczowa (redaktorka dodatku mód i działu gospodarczego, znana również jako autorka książek kucharskich)⁷⁸. Robert Kotowski także podkreśla, że:

periodyk odegrał niezwykle ważną rolę w rozwoju i formowaniu wielu dziedzin życia społecznego, oświaty, kultury i literatury, ale nade wszystko w kształtowaniu postaw kobiety nowoczesnej, aktywnej, walczącej o swe prawa i lepszą pozycję⁷⁹.

„Bluszczyk”, który należał do pism społeczno-kulturalnych i miał formę uniwersalnego magazynu kobiecego, przez lata wiódł prym na rynku prasy kobiecej, odgrywając znaczącą rolę w społeczeństwie i zyskując duży oddźwięk czytelnicy⁸⁰. Ale druga połowa XIX w. to także inne tytuły ukazujące się na ziemiach polskich, choć w cieniu „Bluszczyka”. Od 1865 r. zaczęły wychodzić również: „Bazar; tygodnik ilustrowany mód i robót ręcznych”, wydawany przez Józefa Kaufmanna, „Nowe Mody Paryskie, pismo ilustrowane tygodniowe dla kobiet”, redagowane w latach 1880–1881 przez Marię Ratyńską, a także tytuły emancypacyjne z czasopiśmie „Świt” na czele. Tytuł ukazał się w 1884 r. pod redakcją Salezego Lewentala, jednak faktyczną redaktorką periodyku została M. Konopnicka⁸¹. Jak podaje Zofia Sokół, do 1905 r. pisma kobiece wydawano na zasadzie inicjatywy prywatnej, a następnie dotowały je różne organizacje społeczne, feministyczne i spółki wydawnicze⁸². Czas rewolucji 1905 r. wpłynął znacząco na funkcjonowanie i rozwój prasy w Królestwie Polskim, w tym na powstawanie nowych tytułów prasy kobiecej w tym zaborze⁸³.

⁷⁶ J. Chwastyk-Kowalczyk, *„Bluszczyk” w latach 1918–1939. Tematyka społeczna oraz problemy kultury i literatury*, Kielce 2003, s. 254.

⁷⁷ A. Frett, *Polska prasa kobieca z lat 1818–1914...*, s. 209.

⁷⁸ Zob. tamże; J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 98–114; Z. Zaleska, *Czasopisma kobiece w Polsce...*, s. 66–70.

⁷⁹ R. Kotowski, *Rola tygodnika „Bluszczyk” w kształtowaniu społecznych i politycznych postaw kobiet w latach 1921–1939*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2020, z. 3 (59), s. 43.

⁸⁰ J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 119 i s. 7.

⁸¹ A. Frett, *Polska prasa kobieca z lat 1818–1914...*, s. 210.

⁸² Z. Sokół, *Z badań nad polską prasą kobiecą...*, s. 11.

⁸³ J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 197.

Podsumowanie

Powstanie francuskich i polskich czasopism kobiecych związane było z ruchem emancypacji kobiet, a wiele pism dla kobiet w Polsce przejęło wzorce i formuły, które się sprawdziły w prasie francuskiej. Francuska prasa kobieca wyznaczała standardy dotyczące treści, formy i stylu. Polskie czasopisma, podobnie jak francuskie, tworzyły wizerunek „kobiety idealnej”, skupiając się na moralności w duchu ówczesnych ideałów. Polskie pisma przejęły także działy czasopism francuskich, dodając do nich również tłumaczenia z francuskich pierwowzorów, np. w dziale mód znajdowały się opisy trendów z Paryża, w dziale literackim przedruki francuskich dzieł itp. Mimo to rozwój prasy kobiecej w pierwszych dziesięcioleciach od jej powstania przebiegał inaczej w Polsce i we Francji, co wynikało przede wszystkim z różnych doświadczeń historycznych.

We Francji pierwsze tytuły kierowane do żeńskiego odbiorcy pojawiły się w połowie XVIII w., czyli na kilkadziesiąt lat przed wybuchem rewolucji francuskiej. Były to zatem pisma z czasów „starego porządku”, ale powstawały w czasie kryzysu monarchii i zmian na wielu płaszczyznach, które pojawiały się w ówczesnym społeczeństwie⁸⁴. Z kolei w czasie rewolucji również społeczności kobiet tworzyły swoje pisma, korzystając z większych swobód i braku cenzury. Na ziemiach polskich znajdujących się pod zaborami na pierwszy tytuł prasy dla kobiet trzeba było czekać do 1820 r. Pierwsze czasopisma dla kobiet w Polsce to przede wszystkim pisma literackie, we Francji zaś prym wiodły pisma modowe. W obu krajach pierwszymi redaktorami prasy kobiecej byli mężczyźni, choć we Francji wcześniej, biorąc pod uwagę momenty powstania czasopism kobiecych, pojawiały się także kobiety (choćby w „Le Journal des Dames”). W Polsce jedyną kobietą redagującą i wydającą czasopisma kobiece w pierwszych latach od ich powstania była Wanda Malecka. Na kolejne redaktorki i wydawczynie trzeba było czekać kilkanaście lat (do okresu między powstaniem listopadowym a styczniowym).

Jak wspomniano, zarówno we Francji, jak i w Polsce rozwój prasy kobiecej przez długi czas był determinowany przez mężczyzn, co wpływało istotnie na formę i treść pism. We Francji pierwsze redaktorki i autorki podejmujące próbę kształtowania własnego głosu w debacie publicznej pojawiły się już pod koniec XIX wieku. Ich obecność można uznać za przełom, dzięki któremu kobiety zaczęły stopniowo wpływać na swój wizerunek w przestrzeni medialnej. W Polsce proces ten przebiegał inaczej — Wanda Malecka była wyjątkiem na tle ówczesnego świata wydawniczego. Jej działalność miała charakter prekursorski i długo pozostawała odosobniona. Dopiero w drugiej połowie XIX wieku, wraz z rozwojem edukacji dla kobiet i emancypacji, zaczęły się pojawiać pierwsze kobiece redakcje i autorki tworzące zawartość pism kobiecych.

Początek XIX w. we Francji przyniósł narodziny kolejnych czasopism modych, na czele z „Journal de Dames et de Modes” (1797–1832), który przez lata

⁸⁴ J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Wrocław 2004, s. 283–290.

odgrywał znaczącą rolę w społeczeństwie nie tylko ze względu na kreowanie mody, ale także przez kształtowanie opinii odbiorczyń na temat bieżących wydarzeń. Wtedy także pojawiły się na rynku pierwsze czasopisma feministyczne, które w późniejszych latach przeżywały dalszy rozkwit. Ta kategoria pism kobiecych w Polsce w omawianym okresie nie pojawia się jeszcze w ogóle (co wynikało m.in. z cenzury w poszczególnych zaborach). W Polsce pomiędzy rokiem 1835 a 1860 założone zostały tytuły zwiastujące nową kategorię pism rodzinnych, a także pierwsze uniwersalne czasopisma kobiece. W drugiej połowie XIX w. powstały ponadto periodyki emancypacyjne, a treści dotyczące równouprawnienia kobiet pojawiały się również w pismach społeczno-literackich. Ten okres we Francji to z kolei czas rozkwitu prasy i początek czasopism wysokonakładowych, obejmujący także tytuły kobiece.

Prasa kobieca w Polsce i we Francji, od momentu swojego zaistnienia zależna była od wielu czynników. Rozwój społeczeństwa, poziom emancypacji kobiet i różne wydarzenia historyczne w każdym z krajów wpływały na jej rozwój i wygląd, a odmienności w zakresie podłoża społeczno-politycznego miały wpływ na treści publikowane w tego rodzaju pismach. Niezależnie jednak od tego, kiedy dane tytuły pojawiły się w omawianych krajach i jaka była ich główna tematyka, można zauważyć, że odgrywały istotną rolę w ówczesnych społeczeństwach, a dziś stanowią wartość dla badaczy zajmujących się zarówno historią prasy kobiecej, jak i badaniem współczesnych rynków czasopism adresowanych do żeńskiego odbiorcy.

Bibliografia

- Auclert H., *Le Vote des femmes*, Paryż 1908.
- Baszkievicz J., *Historia Francji*, Wrocław 2004.
- Bonvoisin S.-M., Maignien M., *La presse féminine*, Paryż 1986.
- Brétéché M., Blandin C., *Femmes, genre et presse de l'Ancien Régime à nos jours*, [w:] *Histoire des femmes et du genre. De l'Antiquité à nos jours*, red. S. Chaperon, A. Grand-Clément, S. Mouysset, Paryż 2022, s. 275–291.
- Ciechanowska Z., *Hoffmanowa z Tańskich Klementyna (1798–1845)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław 1961, t. IX s. 573–576.
- Chwastyk-Kowalczyk J., „Bluszcz” w latach 1918–1939. *Tematyka społeczna oraz problemy kultury i literatury*, Kielce 2003.
- Dardigna A.M., *La Presse «féminine». Fonction idéologique*, Paryż 1978.
- Dobek R., „*Journal des Dames et des Modes*”, czyli świat paryskiej damy po rewolucji, [w:] *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, pod red. P. Perkowskiego i T. Stegnera, Gdańsk 2009.
- Dormus K., *U źródeł polskiej prasy kobiecej — pierwsze redaktorki, wydawczynie, dziennikarki (ok. 1820–1914)*, [w:] *Kobiety i mężczyźni (z) kolorowych czasopism*, red. A. Łysak, E. Zierkiewicz, Warszawa 2015, s. 8–38.

- Franke J., *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918*, Warszawa 1999.
- Frett A., *Polska prasa kobieca z lat 1818–1914 w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2021, t. 15, z. 2, s. 200–225.
- Gajlewicz-Korab K., *Francuska prasa drukowana. Narodziny, rozwój, era cyfrowa*, Warszawa 2018.
- Godechot J., *Histoire générale de la presse Française*, Paryż 1970.
- Hatin L., *Bibliographie historique et critique de la presse périodique française : Catalogue systématique et raisonné de tous les écrits périodiques de quelque valeur publiés ou ayant circulé en France depuis l'origine du journal jusqu'à nos jours*, Paryż 1866.
- Kotowski R., *Rola tygodnika „Bluszczy” w kształtowaniu społecznych i politycznych postaw kobiet w latach 1921–1939*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2020, z. 3 (59), s. 41–56.
- Łozowska-Marcinkowska K., *Sprawy niewieście. Problematyka czasopism kobiecych Drugiej Rzeczypospolitej*, Poznań 2010.
- Maj E., *Dziennikarki prasy dla kobiet w Polsce 1918–1939: Portret zbiorowy na podstawie publicystycznego samoopisu*, Lublin 2020.
- Maślanka J., *Encyklopedia wiedzy o prasie*, Wrocław 1976.
- McIlvanney S., *Figurations of the Feminine in the Early French Women's Press, 1758–1848*, Liverpool, 2019.
- Nelson Best K., *The History of Fashion Journalism*, Londyn 2017.
- Poklewska K., *Dziennik Mód Paryskich*, [w:] *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, Wrocław 2002, s. 209.
- Retat P., *Forme et discours d'un journal révolutionnaire. Les Révolutions de Paris en 1789*, [w:] *Le journalism d'Ancien Regime*, red. J.C. Bonnet, H. Duranton, P. Ferrand, Lyon 1982, s. 139–178.
- Rimbault C., *La presse féminine de langue française au xviiième siècle*, [w:] *Le journalism d'Ancien Regime*, red. J.-C. Bonnet, H. Duranton, P. Ferrand, Lyon 1982, s. 199–216.
- Sokół Z., *Prasa kobieca w Polsce w latach 1945–1995*, Rzeszów 1998.
- Sokół Z., *Z badań nad polską prasą kobiecą w latach 1818–1939*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1983, XXII (3), s. 5–12.
- Soulier V., *Presse féminine la puissance frivole*, Paryż 2008.
- Sroczyńska B., *Działalność publicystyczna i literacka pierwszej polskiej kobiety redaktorki, Wandy Maleckiej (1800–1860)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1986, XXIV (4), s. 5–26.
- Sullerot É., *La presse féminine*, Paryż 1963.
- Sullerot É., *Histoire de la presse féminine en France des origines à 1848*, Paryż 1966.
- Wodniak K., *O czym nie przeczytamy w prasie kobiecej i z czego to wynika?: krótki przegląd tematów „zakazanych” i „niewygodnych”*, [w:] *Nie po myśli władzy: studia nad cenzurą i zakresem wolności słowa na ziemiach polskich od wieku XIX do czasów współczesnych*, red. D. Degen, M. Żynda, Toruń 2012, s. 65–79.
- Zancarini-Fournel M., *Les luttes et les rêves: une histoire populaire de la France de 1685 à nos jours*, Paryż 2016.
- Zaleska Z., *Czasopisma kobiece w Polsce (materiały do historii czasopism). Rok 1818–1937*, Warszawa 1938.